

A FELSŐBOLDOGFALVI REFORMÁTUS TEMPLOM RÉGÉSZETI KUTATÁSA

BOTÁR ISTVÁN

A felsőboldogfalvi református templom Székelyföld egyik legismertebb középkori temploma. Hírét sokszínű részleteinek köszönheti: kazettás mennyezet, középkori faragványok és nyílások, igényes falképek. Ráadásul vidékünkön kifejezetten ritkaság, hogy két, a gótikus korszaknál korábbi építési periódusnak is előkerültek alapfalai közel fél évszázaddal ezelőtt. A templom felújítását megelőzően 2016–2017-ben, illetve 2020-ban folytatott régészeti ásatások sok új adattal egészítették ki az építéstörténetre vonatkozó ismereteinket. Ezek közül talán a legérdekesebb, hogy cáfolni lehetett a legkorábbi egyenes záródású szentély létét. „Helyette” előkerült egy félköríves szentély maradványa, amely alapján hitelesen rekonstruálható az első kőtemplom alaprajza. A második, immár valóban egyenes záródású szentély a 14. századra keltezhető.

Kulcsszavak: Felsőboldogfalva, középkori templom, építéstörténet, régészeti ásatás

Keywords: Feliceni, medieval church, building chronology, archaeological excavation

Felsőboldogfalva (Feliceni, Románia) Hargita megyében, Székelyudvarhelytől délre a Küküllő folyóba balról érkező Garán-patak partján fekszik. Nevét a falu közepén álló templom Szűz Máriára utaló titulusa után kapta. Első említése, mint majdnem minden székelyföldi falu esetében, a 14. századi pápai tizedjegyzékből ismert, ahol 1333-ban *villa Sanctae Mariae* néven tűnik fel, amely magyarul akkor, mint később is, Boldogasszonyfalvaként hangozhatott (1567-ben például: *Bodogazzonijffalwa*) (1. kép).¹ A falu területéről Árpád-kori településre utaló leletek mindeddig nem kerültek elő, de a közeli, kevésbé kedvező elhelyezkedésű falvak 11–13. századi lelőhelyeinek ismeretében több mint valószínű, hogy ezek felbukkanása csak idő kérdése.² A településrégészeti források hallgatása ellenére Árpád-kori eredete hosszú évtizedek óta bizonyosnak tűnik, már a legelső ismertetésekben is említik a templom 13. századi, félköríves, hengertagos déli kapuját,³ melynek számos párhuzama ismert a térségben (2. kép).

A templom alaprajza a térségben teljesen szokványos. Nyugati homlokzata előtt saroktámpilléres harangtorony áll, míg a hajótól keletre sokszögzáródású támpillérek közé fogott, csúcsíves ablakokkal megvilágított szentély áll. A hajó déli falán eltérő méretű és jellegű ablakok láthatók (erről később részletesebben), a déli bejárat előtt kicsiny portikusz található, az északi oldalon egykor állt sekrestyét viszont elbontották (3–4. kép).

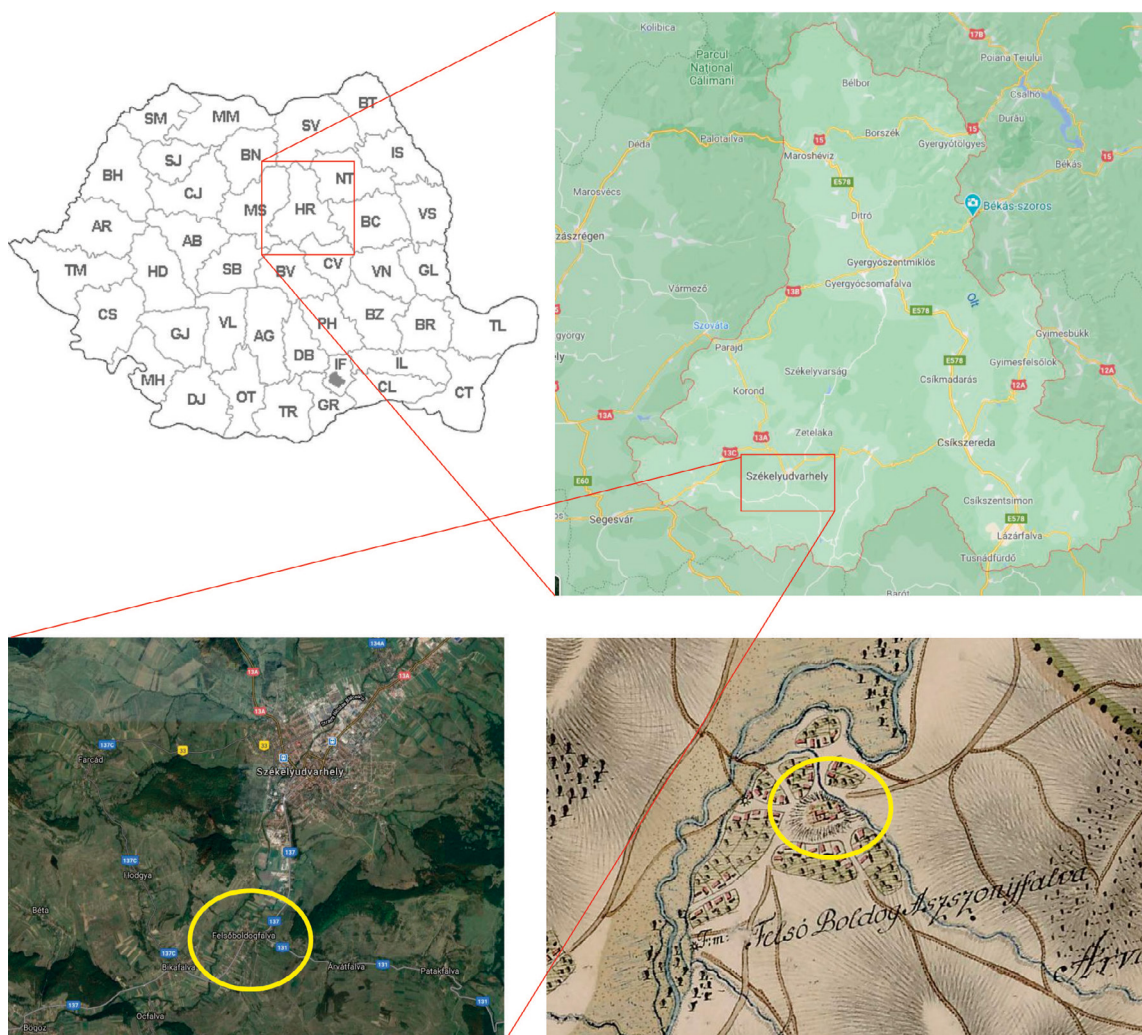
A hajó és a szentély felett kazettás mennyezet húzódik, de a falakon ma is jól kivehető, hogy a késő középkorban mindkettőt gyámokos nyugvó boltozat fedte. Az utóbbi esetében ma már az is nyilvánvaló, hogy az eredeti boltozatot utólag magasabban, ugyancsak konzolokra újjáépítették.⁴

¹ EO, II, 413; SzO, II, 220. A templomcímes helynévnél korábbi, világi neve, ha volt ilyen egyáltalán, nem ismert, de a latin alakból kikövetkeztethető -falva utótag több más udvarhelyszéki példával együtt arra utal, hogy ez a fajta összetett helynév már Székelyföldön is jelen volt a 13–14. század fordulóján. Ez azért fontos, mert az általában templommal nem rendelkező -falva utótagos csíki településnevek csak a 16. században kerülnek első ízben említésre.

² Lásd NYÁRÁDI-SÓFALVI 2016, illetve NYÁRÁDI 2016.

³ ORBÁN 1868, 40.

⁴ A templom művészettörténeti vonatkozásainak tekintetében még mindig DÁVID 1981, 116–125 a legrészletesebb közölt

1. A templom elhelyezkedése / Location of the church

Ilyen és hasonló részleteket több középkori egyházunk esetében ismerünk, de székelyföldi viszonylatban kivételesnek számít, hogy a templomnak nemcsak késő gótikus formáját és egy-két korábbi faragványát, részletét, hanem a korábbi építési periódusok alaprajzát is régebből ismerjük. 1974-ben a templom javítása során az épület belsejében három szelvényt nyitottak, melyekben két korábbi, egyenes záródású szentély maradványait tárták fel a székelyudvarhelyi múzeum munkatársai.⁵ A feltárt falakat az új téglapadlón eltérő textúrával jelölték, illetve az eredmények Dávid László nagy hatású művében is napvilágot láttak,⁶ így a két külön Árpád-kori egyenes szentély széles körben ismertté és idézetté vált (5. kép).

A templomot ismertető későbbi összefoglalások rendre eltekintettek attól, hogy a legelső periódussal kapcsolatban több kérdés is felmerül. Alaprajza aszimmetrikus, a közölt kis szentély nincs a hozzá tartozónak rajzolt hajó tengelyében, a templom déli válla keskenyebb az északínál. A déli oldalon egyértelműnek rajzolt déli (hajó?)fal az északi oldalon hiányzik (holott itt nagyobb felületet kutattak, sőt a váll észak-dél irányú fala állítólag befutott a mai hajófal alá). A szentély beltere meglepően aránytalan, rövid és széles. E legkorábbi szentélynek a leírásokban szereplő, gondosan faragott kváderkövekből (!) álló fala teljességgel társtalan a székelyföldi egyházi építészetben. A két korai építési periódust a 12. és/vagy a 13. századra keltezték a szakirodalomban, noha, mint a legtöbb esetben, az alaprajzokon kívül nem álltak rendelkezésre olyan adatok, melyek ezt a keltezést megerősítették volna.

kiadvány (ti. Fehér János jóval részletesebb szövege egyelőre még kéziratban).

⁵ VARGA-ZEPECZÁNER 1975, 11, 876–877. Az 1974-es ásatási dokumentációt mindenesetre Mariana Beldie és Luminița Munteanu írta alá, a csatolt felméréseket a jelek szerint szintén képzett régészek készítették. A diadalíven ma látható falképek nagy részét akkor tárták fel.

⁶ DÁVID 1981, 13. kép.

*2. A templom nézete légi felvételen (Magyari Hunor felv.) /
The building from bird's-eye view (photo by Hunor Magyari)*

A régészeti kutatások előtti bejárások során több építéstörténeti vonatkozású észrevételt tehetünk, melyek részben megerősítették, részben kiegészítették az 1974-es ásatás megállapításait. A szentély lábazati párkánya nem folytatódik a hajón, igazolva azt, hogy e két épületrész két külön építési periódushoz köthető. A torony esetében ugyanez figyelhető meg; a saroktámpillérek markáns lábazati párkánya a toronytesten nem található meg, jeleként annak, hogy a pillérek utólag épültek a torony sarkaira.

A hajó déli falán különböző méretű ablakok találhatók. A fal nyugati felén viszonylag alacsonyban nagyon kis félköríves záródású nyílások láthatók (belső béllet: 60/70 cm, az ablak nyílása: 12/45 cm), ezek közül a legkeletebbit utólag jóval magasabb, téglakeretes, de még mindig félköríves lezárására alakították át (béllet: 55/170 cm, ablaknyílás: 16/95 cm). Ezt az ablakot kívülről gótikus támpillér takarja. A hajó keleti felén viszont már csúcsíves, a szentély ablakaihoz hasonló ablak található. Az ablakok tehát önmagukban is jelzik, hogy a jelenlegi hajó kialakítása három eltérő korhoz kapcsolható.

A déli portikusz padlásterében két rétegben középkori kifestést találtam, illetve egy korábbi, alacsonyabb párkány nyoma is érzékelhető volt (6. kép).

A hajó északi belső oldalán egyértelmű függőleges cezúra figyelhető meg, ez azonban nem húzódik le a padlóig, alapozásig, ezért nem teljesen egyértelmű, hogy valóban eltérő korú falazatok csatlakozását jelöli-e, illetve amennyiben így lenne, akkor milyen időrendi sorrendben. Az mindenesetre szembetűnő, hogy átellenében, a déli falon, a bejáratától nyugatra nehezen értelmezhető domborulat (köpenyezés?) volt érzékelhető.

A déli kapu nagy valószínűséggel nem az eredeti helyén áll, bal oldali szarkövét cserélték, itt ugyanis hiányzik a hengertagos profilozás.

3–4. A templom déli nézetei (2021) / The church from south (2021)

lakozásánál az északi oldalon (1. szelvény), illetve a déli oldalon a portikusz, hajó és szentély találkozásánál (2. szelvény). Az ásatási felületeket azzal a céllal jelöltük ki, hogy minél kisebb beavatkozással minél több épületrész alapozását, illetve eltérő korúnak gyanított falrészek csatlakozási pontjait figyelhessük meg.

Az **1. szelvény** (a torony és a hajó csatlakozásánál az északi oldalon) feltárása során a korábbi feltételezések jó részét sikerült igazolni, de új, váratlan megfigyelések is születtek. Egyrészt alapozási szinten is egyértelművé vált, hogy a nyugati hajófal az északnyugati saroktámpillérnél és a toronynál is korábbi, mindkét elem utólag épült a már korábban meglévő hajó mellé. A ma álló késő gótikus, lábazati párkányos saroktámpillér egy korábbi, kissé eltérő tájolású és visszabontott támpillérre épült rá (teteje: -12/-31 cm között, alja: -125 cm), azaz a mai nyugati hajófal és annak késő gótikus megerősítése között még számolnunk kell egy köztes (kora gótikus?) építési periódussal is. A nyugati hajófal alapozása az itt feltárt felületen nem vágott korábbi temetkezéseket, sem alatta, sem mellette nem kerültek elő szórványcsontok, így valószínűnek tartottuk, hogy az első kőtemplom különösebb középkori előzmények nélküli új épület volt. Ezen a falszakaszon az alapozás alja, talpa kiszélesedik (alja: -145 cm) és egy faszenes, paticsrögös őskori réteget vág. A toronynak kissé szabálytalan, nyugat felé szélesedő és hangsúlyosan mélyülő alapozási párkánya van (teteje: -13/-18 cm), talpát -187 cm-es mélységben értük el (1. tábla 1–2).

Ebben a felületben mindössze két részleges temetkezést tárhattunk fel, az 1. sír (-128 cm) betöltésében szürke habarcsrögök kerültek elő, ugyanis vágta a korábbi támpillér építkezési réteget. A 2. sír földje (-131/-142 cm) viszont tiszta volt. A 2. sír gödrét, vázát a torony építésekor bolygatták (1. tábla 2).

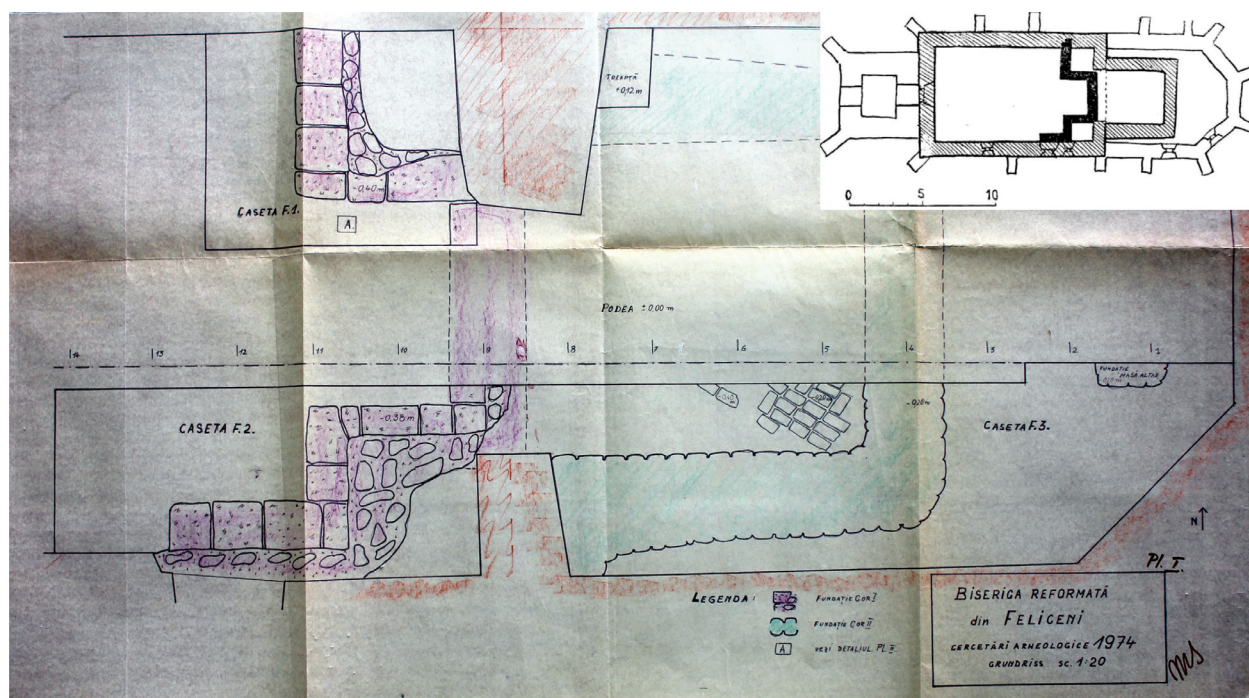
A fenti megfigyelések eltérő korú hajószakaszokra utalnak, és ezt a falak tengelyének vizsgálata is megerősítette. Várday Zsolt kiváló felmérésén (4Zet építésziroda, Székelyudvarhely) a falak középső tengelyére húzott vonalak egyértelműen jelzik a falak tájolásának eltéréseit, azt, hogy a hajónak a déli bejáratától keletre eső fele eltér a nyugati részétől (7. kép).

Ilyen előzmények után a templom tervezett helyreállítását megelőző régészeti kutatások tudományos célja (a műszaki adatok, mint alapozási mélységek, altalaj jellege stb. megállapítása mellett) a korai periódusok ellenőrzése, igazolása, illetve biztosabb időrendi fogódzók szolgáltatása volt. A régészeti kutatások három ütemben zajlottak. 2016 novemberében két, 2017-ben négy szelvénnel kutattuk a templom külső oldalát, míg 2020-ban a templom belsejében négy felületben ellenőriztük a korábbi ásatások eredményeit (8. kép).

Régészeti kutatások a templom környékén

A templom helyreállítási tervének előkészületei között az épület két pontján folyt kis léptékű kutatás 2016 novemberében:⁷ a torony és a hajó csat-

⁷ Az ásatások során a kutatás +/- 0,0 pontjának a déli bejárat küszöbökét vettük (ez a topográfiai felmérés szerint 467 m tengerszint feletti magasságban található), a szintadatokat ehhez viszonyítottuk.

5. Ásatási alaprajz (1974) és értelmezése (Dávid 1981) /
Excavation plan (1974) and interpretation (Dávid 1981)

A **2. szelvényben**, a déli oldalon, a portikusztól keletre nyitott második kutatási területben a déli hajófal egyenletesen rakott alapozású, alapozási párkánya is megfigyelhető (-34 cm), illetve a fal lefelé keskenyedik. Az alapozás alja -114/-105 cm mélységben húzódik és több sírt is fed, vág. Ezen sajátosságok egyikét sem figyeltük meg az első szelvényben a nyugati falnál, azaz bizonyosak lehettünk abban, hogy a hajófal keleti szakaszának eltérő alapozása van, mint a nyugati hajófalnak, ezért a hajó esetében két elkülönülő építési periódust valószínűsíthettünk.

A déli gótikus támpillér lábazati párkányának hiánya a déli hajófalon szintén két külön periódus találkozására utalt, ezzel összhangban a késő gótikus támpillér alapozása (fal alja: -118 cm) természetesen nincs kötésben, fedi a korábbi hajófal alapját. A déli hajófalhoz tehát utólag építették hozzá a ma is álló, támpilléres, gótikus szentélyt (1. tábla 3).

Az itt feltárt sírok gödrének betöltéséből késő középkori (16. századi) és őskori edénytöredékek kerültek elő. A szórványértékű edénytöredékek között két hullámvonalköteges oldaltöredék is előfordul, melyek korát, egyéb jellegzetes díszítés és/vagy forma hiányában nem tudjuk a késő népvándorlás és a kora Árpád-kor között pontosítani.

Amint az a felmenő falak vizsgálata során is nyilvánvaló volt, a portikusz utólag épült a déli bejárat elé (alapozás alja: -81 cm).

A viszonylag kis felületen sok középkori temetkezés került elő. A temetkezések az eltérő tájolások alapján eltérő csoportokra bonthatók. A hajófal alatti délnyugat-északkelet tájolású sírok egy hosszú ideig használt temető részei voltak, amikor utólag rájuk épült a hajó keleti fele. E temetkezési horizont felső időhatárát és egyben a hajó keleti bővítésének idejét a 7. sír ruhacsatjának 14. századi keltezése jelöli ki (1. tábla 4).⁸ A hajófal által szintén fedett 11. sír habarcsdarabokat is tartalmazó betöltése egy korábbi, a temetkezést megelőző kőépület, templom közeli helyét jelzi.

A rétegtani viszonyok is elkülöníthetők; több sír a késő gótikus építkezéseknél korábbi (a 3–4., 6., 13. sírokat fedi vagy vágja a gótikus támpillér), illetve jó néhány olyan temetkezés is van, melyek időrendileg megelőzik a késő gótikus szentélynél korábbi hajó építését (7., 9–12., 16. sírok). A portikusz alapozása több sírt fed (8., 14–15.), egyikük betöltéséből késő középkori edény peremtöredéke került elő, a kis épületrész tehát csak valamikor a 16. század után épülhetett.

⁸ A csat a bambergi dóm Synagoga nevű, illetve a naumburgi Uta-szobron már a 13. században feltűnik, de Kárpát-medencei régészeti analógiái egy századdal későbbiek, lásd Rusu 1996; ÓDOR 1998. Itt köszönöm K. Németh András, Nyárádi Zsolt és Vargha Mária e kérdésben nyújtott baráti segítségét!

6. Falkép töredéke és festett párkány nyoma a déli falon /
Remains of fresco and lower moulding on the south wall

Fontos kiemelni, hogy a legmélyebb sírok leásásai még a mai (!) járószinttől sem nyúltak le 150 cm-nél mélyebbre (nemhogy a feltételezett középkori járószinttől: -120 cm), azaz bizonyosnak tartható, hogy ezt a részt a 16. századot követően már nem bolygatták újabb temetkezésekkel. Ennek köszönhető, hogy a templom körüli temető korai sírjainak jelentős része legalább részlegesen kutatható maradt.⁹ A sírok alatt őskori település rétege húzódik (patics és edénytöredékek), amelyben egy kőből rakott tűzhely is előkerült.

2017-ben az épület északi oldala mentén tervezett szintsüllyesztés miatt több szelvényt nyitottunk. A legkeletebbi,

3. szelvényben azonosítottuk a késő gótikus szentéllyel egyszerre (!) épült és utólag lebontott sekrestye keleti falát és északkeleti sarkát. Az északkeleti támpillér és a sekrestye által közrezárt felületben négy temetkezést tártunk fel (17–19., 21.), ezek mindegyike korábbi, mint a késő gótikus szentély és sekrestye (2. tábla 1–2).

A 17. sír koponyája körül apró fémgömbök töredékei kerültek elő, melyeket a helyszínen Árpád-kori gömbfejes hajtű maradványainak gondoltunk. Utóbb a maradványok restaurálását követően, illetve a váz C14-es keltezése nyomán (cal AD 26: 1420–1480) vált világossá, hogy késő középkori mellékletekről van szó.

Érdekes, hogy a jelek szerint a szentélytől északra az építkezést követően hosszú ideig nem temetkeztek hasonló sűrűségben. A szelvény északkeleti sarkában feltárt páros, koporsós lánysír (24–25.) jól elkülönül a korábbi temetkezésektől. Későbbi, 16. századi korukat kevertebb betöltésű, mélyebb sírgödörük, illetve töredékesen megmaradt pártás fejfedőjük is jelzi (2. tábla 1–2).

A falak és temetkezések alatt itt is vastag, 40–60 cm-es őskori réteg húzódik.

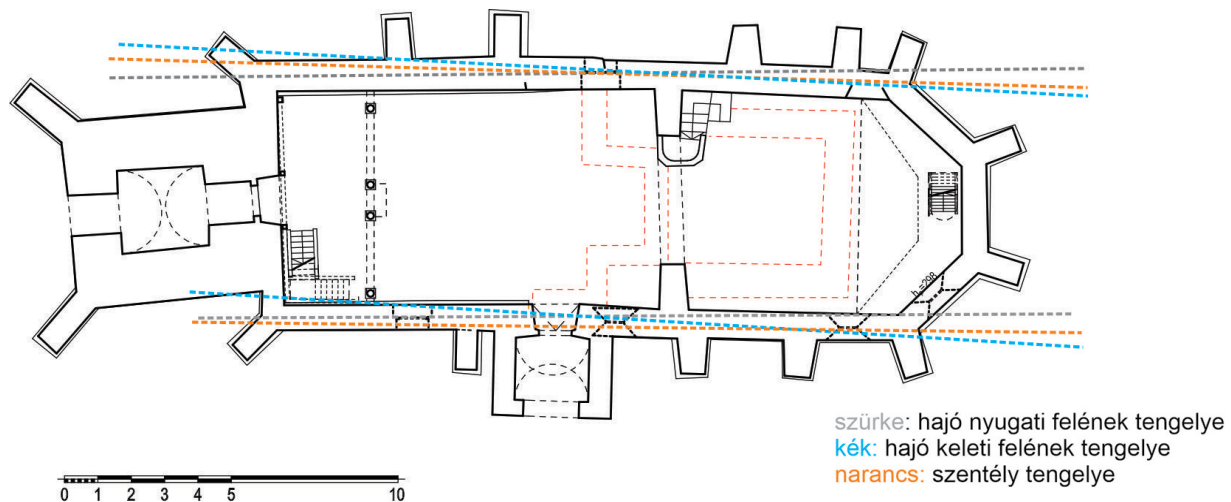
A sekrestye nyugati kiterjedését a **4. szelvényben** dokumentáltuk, a falak teteje a mai felszíntől mindössze -22 cm mélységben jelentkezett (a +/- 0,0 ponttól +41 cm!). A hajófalhoz egyértelműen utólag épült sekrestye falvastagsága 70 cm körüli, külső mérete 6,6 x 3,1 m, belterében (5,4 x 2,4 m) eredetileg téglapadló volt, amely csak kisebb felületben maradt meg (szintje: -10 cm, a téglák mérete: 14 x 26 x 4 cm, alatta homokágy és tiszta agyagos egyengetés; ez néhol 15–20 cm vastagságú (2. tábla 3–4).

Ez alatt, a késő gótikus sekrestye belsejében egy kisebb, korábbi sekrestye alapozása is előkerült (falvastagság: 65–70 cm), amely szintén utólag épült a már álló hajó északkeleti sarka mellé (külső mérete 1,9 x 4,7 m körül). Ebben a korábbi sekrestyében tártuk fel a 20. sírt, amely délnyugat-északkelet tájolása, illetve a betöltésében talált viszonylag kevés habarcs miatt a hajó keleti felénél korábbi sírhorizont része lehet (2. tábla 4).

Az alapozások megtisztítása során itt is nyilvánvalóvá vált, hogy a szentély utólag épült a hajó északkeleti sarka mellé, a két falszakasz között egyértelmű cezúra húzódik, falazatuk, habarcsuk is eltérő. A szelvény területére eső támpillér a középkori sekrestyék elbontását követően épült (véltően éppen a felszámolt támaszték utólagos pótlására), alapozása minden középkori réteget átvágott (2. tábla 4; 3. tábla 1).

Az **5. szelvénnel** a hajó északi, belső oldalán látható függőleges cezúra helyének külső részét kívántuk ellenőrizni, noha itt egy utólagos támpillér takarja a feltételezett falcsatlakozások helyét. A szelvény teljes felületén 40 cm vastag, tömött emberi csontokból álló réteget találtunk, amely egy csontház, osszárium létre utalt, amelynek a szelvényünkön kívül eső falait (falvastagság: 56 cm) csak a 2020-as tereprendezés során dokumentálhattuk. Északi fala a késő gótikus sekrestye falának vonalát követte (a két épületrész nem volt kötésben!), hossza 5,4 m, szélessége 2,9 m volt.

⁹ Összehasonlításképpen a folyamatosan használt csíki templom körüli temetőben a déli oldalon szinte kizárólag újkori, mély gödörökbe temetett vázakat lehet feltárni.

7. Eltérő faltengelyek / Different wall axes

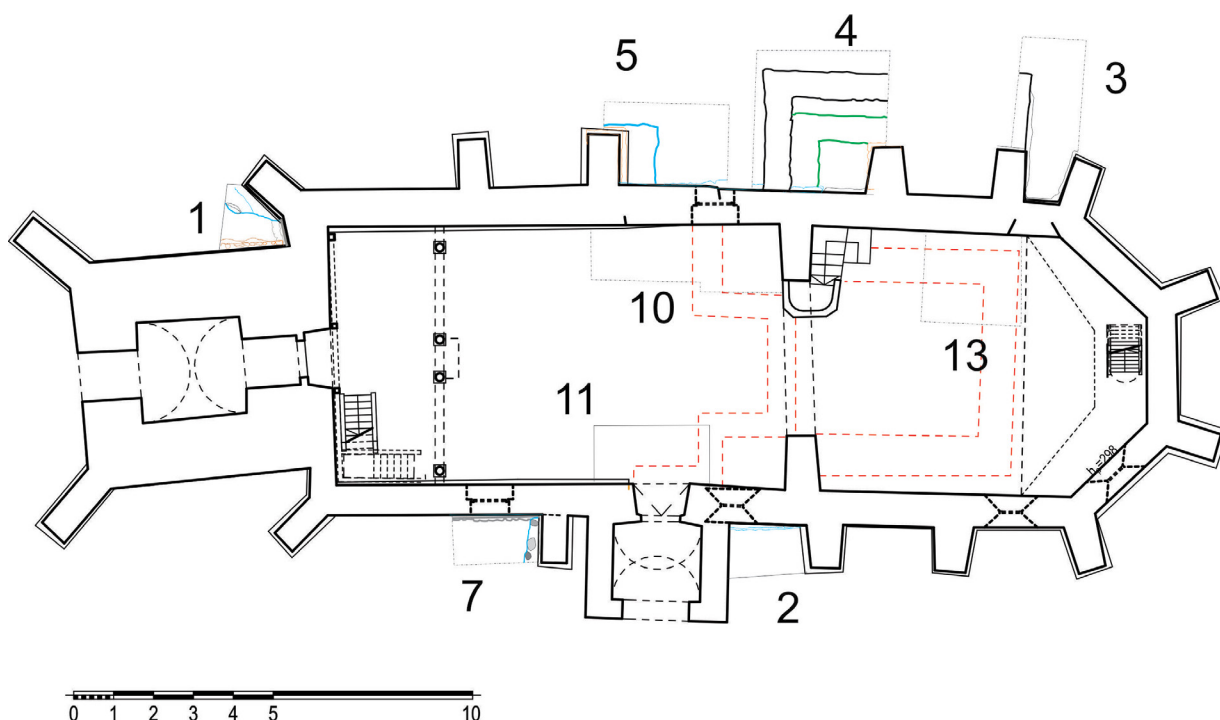
Az újkori támpillér alatt, attól kissé keletebbre a csontos réteg alól előkerült egy visszabontott támpillér; alapozásának alsó kősorai ugyan nincsenek kötésben az északi hajófallal, felmenő kősorait azonban már szervesen bekötötték a hajófalba. Úgy tűnik tehát, hogy ezt a támpillért a hajó keleti meghosszabbításakor építették, funkciója a két épületrész csatlakozásának szilárdítása volt (3. tábla 2–3).

Kissé meglepő módon a szelvényben mindössze egyetlen, a hajó alapozása által fedett sírt tártunk fel (22.), minimális habarcsos pigmentációval. Ez arra utal, hogy a sír temetése előtt már állt a közelben egy kőépület (értelemszerűen templom), illetve hogy a vázat fedő hajófal keleti szakasza egy későbbi, második periódushoz köthető. A váz a legkorábbi kőtemplom körüli temető részének tartható, mellékletet nem tartalmazott. Helyzete egyértelműen arra utal, hogy az akkori templomnak az északi fala (amely mellé temették) délebbre keresendő.

2017-ben egyetlen szelvényt nyitottunk a templom déli oldalán, a portikusztól nyugatra álló támpillér nyugati felén (**7. szelvény**) a kis, félköríves nyílású ablakok alatt. A kutatás itteni célja az volt, hogy összevessük a déli hajófal nyugati és keleti részének alapozását. A déli hajófal egyenetlen alapozása a nyugati falhoz hasonlít (2016/1. felület; mindkettő egyenetlen falsíkú, kevés habarccsal összerakva), de a déli hajófal keletebbi szakaszának alapozásával összevetve (2016/2. szelvény) jelentős eltérések vannak. A nyugati falrésznek hangsúlyos alapozási párkánya van, az alapozás alját -135 cm mélységben értük el, szemben a nyugati alapozással a 2016/2. szelvénnel (ill. a 2017/5. szelvénnel összevetve is), ahol -114/-105 cm között ingadozott. Az is fontos eltérés, hogy míg a portikusztól keletre eső hajófal többretegű temetőre épült rá, addig a nyugatabbi hajórész alapozása nem vágott és nem fedett sírokat. Természetesen a késő gótikus déli támpillér utólagos melléépítés. Alatta első látásra szélesebb alapozási párkánynak tűnő falazat került elő, de eltérő tájolása, illetve a késő gótikus támpillérek hiányzó alapozási párkánya miatt (például 2016/2. felület, déli szentélyfal), ezt is egy korábbi és a késő gótikus építkezések idején visszabontott támpillérként határoztuk meg. Falsíkjának széle 20–30 cm-el kiugrik a felmenő fal/támpillér síkjából, de ez sincs kötésben a hajófallal (3. tábla, 4–5. kép).

A habarcsok vizsgálata igazolta a régészeti periodizációt. A 3–4. szelvényekben a késő gótikus szentély és sekrestye falaiból vett habarcsminták egyeznek (világosszürke, sok apró kavicsal, téglatöredék nélküli – 'A' habarcs), ettől eltérően a korai sekrestye habarcsa jóval több és nagyobb mézsdá omladékból előkerült ép padlótégla méretei: 4,3 x 13,2 x 26,2 cm (4. tábla, 1–2. kép).

Ennek a szentélynek a túlsó indítását a déli bejárat előtt nyitott **11. szelvényben** már nem sikerült egyértelműen azonosítani. Itt a déli bejárat belső, illetve a déli mellékoltárhoz vezető nyugati késő középkori lépcsőfokok alatt előkerült a korai hajóhoz tartozó alapozási tömb (teteje: -74/-91 cm, alja: -124/-34 cm), de az eredeti alapozási falsík nem maradt meg (4. tábla 3–4).

8. Feltérési szelvények (2016–2020). Pirossal az 1974-ben feltárt falak / Archaeological sections (2016–2020). The 1974 discovered walls marked with red

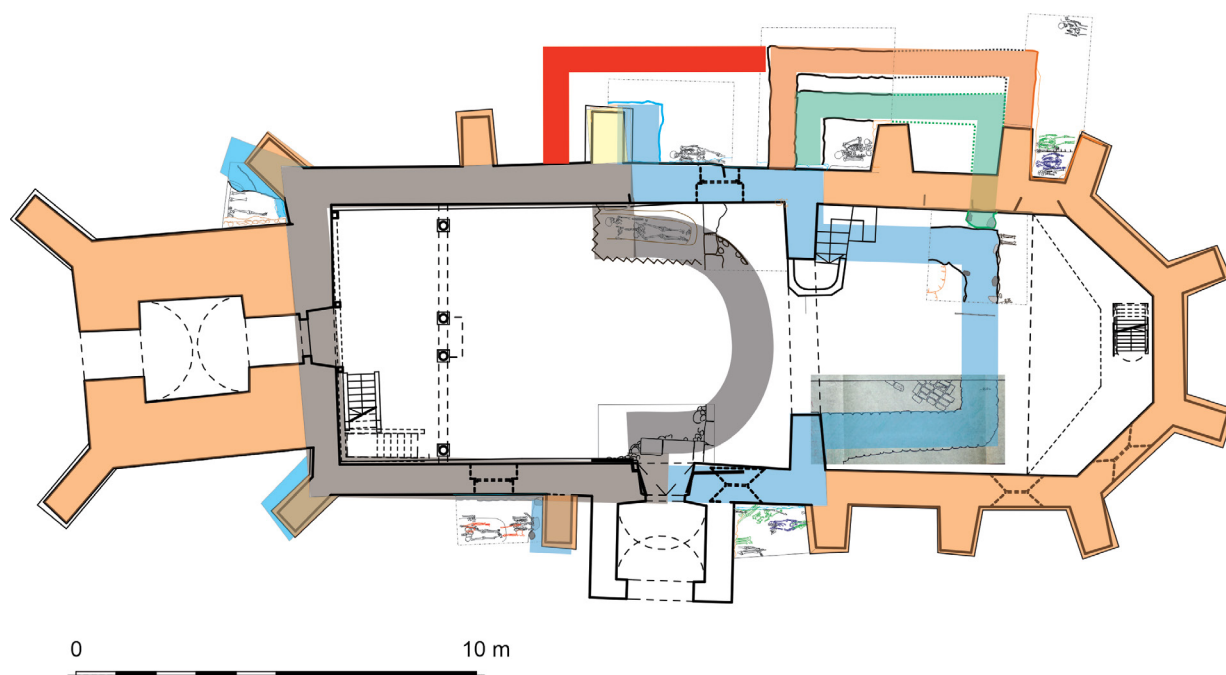
Ennek oka az lehet, hogy a szelvény északi, belső felét egy nagy beásás gödre fedi le, melyből nem került elő temetkezés (!). Úgy tűnik, hogy 1974-ben ezt a részt altalajig feltárták, ami miatt a metszetfal több esetben be is omlott. A bolygatások ellenére egyértelműen dokumentálható volt, hogy a korai szentély alapozása északkeleti irányba is folytatódott.

A korai szentély keleti, félköríves záródása a diadalív vonalában nyitott **12. szelvényben** már nem található meg. Itt egy mély, laza, köves, omladékos betöltésű leásás, az észak–dél irányú szentélylépcsőt leszámítva (-52/-83 cm), minden korábbi régészeti jelenséget eltüntetett, ennek ellenére a legkorábbi templom külső hosszát 13 m körülire becsülhetjük.

Utolsóként az 1974-ben részben feltárt egyenes záródású szentély északi felét hitelesítettük a mai szentély északi felében nyitott **13. szelvénnel**. A mai padló alatt mindössze -20 cm-rel (a $\pm 0,0$ ponttól -41 cm, alja: -111 cm) már előkerült a 80 cm szélességű egyenes záródású szentély visszabontott alapozása (5. tábla 1–2).

Ezzel az alapozással egyidős a ma is álló diadalív alsó szakasza. Építéskor, a hozzá tartozó nyugati hajórészhez hasonlóan, több korábbi temetkezést megbolygattak (42., 43–45. sírok), alatta itt is 40 cm vastag őskori, paticsdarabkákkal pigmentált réteg húzódik. A szentély északkeleti sarkához északról csatlakozott a korai sekrestye keleti fala (teteje: -36, alja: -56 cm), de a két épületrész, alapozás nincs kötésben egymással.

A fal túloldalán (a 2017/3–4. szelvény között) nem nyitottunk újabb szelvényt, de a tervezett szintsüllyesztés során előbukkanó falakat és téglás belső járósíntet dokumentáltuk. A korai sekrestye keleti fala észak/északkeleti tájolású, azaz az épület sarka, a jelek szerint, nem volt derékszögű. A sarokban a sekrestye északi és keleti fala szétszakadt (!), a falsíkok 70 cm-el elcsúsztak egymáshoz képest, ezt a jelenséget jobb híján csak földrengéssel magyarázhatjuk. A viszonylag magasan álló falak miatt (késő gótikus sekrestye teteje: +43, a korai megmaradt teteje: -27 cm) a kivitelezés során lemondtak a szintsüllyesztésről.

9. A templom építési periódusai / Medieval phases

Cinterem

A templomot övező cinteremfalat két helyen kutattuk régészetileg. A 2017/6. szelvény célja a fal alapozási mélységének megállapítása volt, amelyet -113 mélységben értünk el (az építés kori felszíntől -50 cm körül). A cinterem alapozása sírokat nem vágott, de tőle 70–90 cm-rel már észleltük temetkezések leásásait.

2020-ban a középkori sekrestyétől északra eső falszakaszon egy elfalazott nyílás került elő (és kibontásra), amelyet a cinteremfal építésekor alakítottak ki. Ennek belső oldalán előkerült egy négyzetes 1,6 x 2 méteres külső méretekkkel rendelkező, alig 40 cm széles kőalapozás, amelynek déli és keleti falát egy páros temetkezés bolygatta (37–38. váz).¹⁰ A cinteremfal és nyílás külső oldalán a bevezető járda nyomvonalának kialakításakor ennek az „épületnek” hasonló méretűnek gyanított és a cinteremfal alsó kőszorával kötésben álló (?) külső alapozása is előkerült (falvastagság: 35 cm, mérhető belső mérete: 170 x min 100 cm). A csekély falvastagság miatt az objektum toronynak, „bástyának” biztosan nem tartható, sokkal inkább egy, a délnyugati cinterembejáróhoz hasonló fedett kapuépítmény lehetett. A szokatlan elhelyezkedésű középkori kapu bizonyára összefüggésben van a templomtól északra gyanított nemesi udvarház lakóival.

Összegzés

A régészeti ásatások nyomán világossá vált tehát, hogy a hajó nyugati fele a ma álló épület legkorábbi része. Ennek a legelső templomnak kis félköríves ablakai, félköríves, hengertagos déli bejárata és félköríves szentélyzáródása volt. A régészeti adatok alapján alaprajza nem teljesen szimmetrikus, ami azonban nem szokatlan ebben a korszakban. Keltezését illetően sajnos csak az alaprajz nyújt némi eligazítást, a hajó 43 m² körüli belmérete a „korai” 12–13. századi székelyföldi templomokkal sorolja egy csoportba,¹¹ anélkül azonban, hogy az építés valós idejét ma közelebbről meghatározhatnánk. Tény, hogy a következő építési periódusig sűrű, többretegű temető alakult ki körülötte, amely több generáción átnyúló használatot feltételez. Az újabb udvarhelyszéki ásatások ismeretében kissé váratlan lenne, ha egy viszonylag központi helyen álló

¹⁰ E rész régészeti felügyeletét Sófalvi András udvarhelyi régész kollégánk végezte, segítségét köszönöm!

¹¹ BENKŐ 2012, 129–130.

10. Átalakított ablakok a déli falon / Reshaped windows

13. századi templomnak nem lenne 12. századi előzménye, ezért hajlunk arra, hogy ezt a részben álló, első kőperiódust a 13. század elé helyezzük (28. kép).¹²

Ezt a kis templomot a 14. században, valószínűleg annak is talán a második felében, jelentősen átalakították. Kis ablakait magasabb, téglakeretes, félköríves nyílásokra cserélték, szentélyét elbontották, és hajóját megnyújtva új, egyenes záródású szentéllyel látták el. Ezzel egy időben, vélhetően a megemelt párkánymagasság miatt, a hajót támpillérekkel látták el. Az átépítés idejét a bővített hajó alatti 7. sír ruhacsatjának időrendje, illetve a nyugati bejárat hengertagos profilú, de csúcsíves lezárással, illetve a megmaradt tetőszerkezeti részlet technikai megoldásai elég egyértelművé teszik. Fontos tanulság, hogy csupán alaprajzi megfontolások alapján (lásd egyenes szentélyzáródás) könnyen a téves keltezés hibájába eshetünk (29. kép).¹³

A párkány magasítását és ennek Anjou-kori keltezését a hajófal északnyugati részén kibontott famaradványok is megerősítik. A Fehér János által kibontott kötőgerenda/szarufa csomópont illesztése lapolással történt, ami az eddigi erdélyi adatok alapján a 14. századi ácsok megoldása volt (30. kép).¹⁴

Ehhez az egyenes záródású szentélyhez utólag egy sekrestye, illetve a hajó nyugati oldalához harangtorony épült. A torony keleti falán, a hajóba nyíló bejárat délre néző oldalán rovásjeles felirat töredéke került elő a meszelés eltávolítása során. A hét (több?) jelet tartalmazó szöveg feloldását a szakértőkre bízom, koráról annyi mondható bizonyosan, hogy a feliratot az első meszelés után karcolták a felületre.

Ezt a szentélyt és sekrestyét a 15. század második felében lebontották, amikor a ma is álló sokszögzáródású szentélyt és a vele egyidős új sekrestyét megépítették. Ekkor a hajó párkányát az új és magasabb szentély magasságához igazították, ezért a korábbi támpilléreket visszabontva, azokat részben alapozásként felhasználva új támpilléreket is építettek. Valószínűleg ekkor erősítették meg a korábban már álló torony sarkait is új támpillérekkel. A hajóban a korábbi ablakokat elfalazták, és új, csúcsíves nyílásokat alakítottak ki. Erre az átalakításra a 15. század közepén vagy azt követően került sor. Székelyföldi szentélyek esetében szokatlan, hogy a késő gótikus szentély falain két, eltérő magasságból induló boltozat nyoma is megfigyelhető; a 17. században a szentély is kazettás síkfödémeket kapott.

¹² Ezt a feltételezést a rugonfalvi templomnál végzett ásatások hasonló megfigyelése árnyalja, ahol a 13. századi falakat szintén nem előzték meg korábbi sírok (templom). SÓFALVI 2021.

¹³ Például a kicsiny, félköríves szentéllyel rendelkező csíkszentimrei Margit-kápolna falképei alapján szintén a 14. század első harmadára keltezhető. BOTÁR 2019, 436–440.

¹⁴ TÓTH–BOTÁR–WALGRAFFE 2018, ill. dendrolab.ro/kutatasaink. A boldogfalvi mintákat nem sikerült dendrokronológiai módszerrel keltezni.

MELLÉKLET. A SÍROK LEÍRÁSA

Sorszám, F: Felület, L: Leírás, M: Megjegyzés

1. 1F, L: iuvenilis alsó végtagjai, bokacsontok elvesztek, betöltésében szürke habarcs, térdtől felfelé a metszettelalatt, -133 cm;
2. 1F, L: maturus bal alsó végtagja, bal medence, többi a metszettelalatt, illetve a torony alapozása alatt, betöltése tiszta, -136 cm;
3. 2F: infans II vázának bal fele (bal végtagok, medence, csigolyák, koponya), nyújtott karral, jobb felét ismeretlen beásás bolygatta, a támpillér alapozása fedi;
4. 2F: maturus töredékes vázmaradványa (bal alkar, bal medence és combcsont töredéke) a 3. sír alatt (ennek ásásakor bolygathatták), -112 cm;
5. 2F: szárkapocs és bokacsontok, -112 cm;
6. 2F: koponyatöredék a hajó-támpillér csatlakozás alatt;
7. 2F: infans II hiányos váza (medence, mellkas, bal kar, jobb combcsont), nyújtott karokkal, mellén ruhacsat (Cotte), DNy-ÉK tájolás, korábbi a hajófalnál, -118 cm;
8. 2F: maturus bal alsó végtagja (többi a portikusz és metszettelalatt), -117 cm;
9. 2F: maturus medence, bal alkar, többi a portikusz alatt, illetve a keletebbi sírok bolygatták;
10. 2F: alsó végtagok a portikusz-hajó csatlakozás alatt, tájolása ÉNy-ÉK, -124 cm;
11. 2F: alsó végtagok a 10. sír alatt, tájolás DNy-ÉK, -132 cm;
12. 2F: jobb alkar a hajófal alatt, fedi a 10–11. sírt, -119 cm;
13. 2F: maturus bal felső része (bal kar, mellkas), 3. sír és támpillér alatt, -127 cm;
14. 2F: maturus, alsó végtag (többi része a portikusz és metszettelalatt), -121 cm;
15. 2F: maturus alsó végtag a 14. alatt, -145 cm;
16. 2F: bal kar a hajófal alatt, -131 cm;
17. infans I – 18. infans II 3F: páros sír a gótikus szentély támpillére alatt, nyújtott karokkal, alsó végtagok hiányoznak, betöltésükben habarcs is, 17. koponyája körül késő középkori gömbös hajtú maradványai, -88 cm;
19. 3F: iuvenilis nyújtott karú váza (koponya, boka a támpillérek alatt), -94/-100 cm;
20. 4F: maturus férfi felső vázrész (végtagok az újkori támpillér alatt), tájolása DNy-ÉK, mellre hajtott karok, koporsónyomok, betöltésében kevés habarcs, -109 cm;
21. 3F: maturus alsó végtagjai, a támpillér fedi, illetve korábbi a 18. és 19. sírnál, -125 cm;
22. 5F: adultus nő nyújtott karú váza, részben a hajófal alatt, betöltésében kevés habarcs, -118 cm;
23. 6F: bokacsontok a DNy sarokban;
- 24–25. 3F: infans II páros lánysír, koponyán pártanyomok, kevert betöltés, koporsószegek, -138 cm;
26. 7F: adultus hiányos váza (medencéjét a támpillér, fejét a 28. sír gödre vágta), medencére helyezett karokkal, -134 cm;
27. 7F: maturus nyújtott karú vázának bal alsó része, lekerekedő sarkú gödörben, bolygatta a 28. sírt, -147 cm;
28. 7F: bal boka, a 27. bolygatta, -131 cm;
29. 7F: maturus hiányos váza, jobb végtagok, csigolyák, -142/-155 cm; 30. sír bolygatta;
30. 7F: adultus jobb alkar és medence töredékei: -150 cm;
31. téves sírszám: 30. alatti vagy hozzátartozó alkar;
32. 10AF: senilis férfi nyújtott karú váza, lekerekedő sarkú sírgödörben, koporsónyomokkal, -190 cm;
33. 10B: infans koponyatöredéke az északi diadalív alatt, betöltése tiszta, -74 cm;
34. 10B: adultus koponyája a diadalív alatt;
35. 10A: ujjpercek a lépcső alatt, a 32. bolygatta;
36. 10A: 32. sírtől délre eső leásás, kibontatlan;
- 37–38. 8F: páros infans II sír, bolygatták a cinteremkapu belső alapozását, betöltésük kevert, -106 cm;

11. A 14. századi tető csomópontja / Joint of the 14th-century roof

39. 11F: üres sírgödör, 1974-ben feltárva-felszedve?;
 40–41. 13F: páros infans sír a szelvényen kívül, a beomló metszetfalból, koponyán pártamaradvány;
 42. 13F: adultus alsó végtagjai az egyenes szentélyzáródás alatt, -125;
 42–45. 13F: bokacsontok, ujjpercek a szelvény sarkában kis szintkülönbséggel, egyikük tájolása DNy-ÉK, -100/-117 cm.

IRODALOM

BENKŐ E.

2012 *A középkori Székelyföld*, I. Budapest.

BOTÁR I.

2019 *Havasok keblén rejtő szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete*. Budapest.

DÁVID L.

1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti elemei*. Bukarest.

EO II.

2004 *Erdélyi okmánytár*, II. (1301–1339). Közzéteszi Jakó Zs. Budapest.

NYÁRÁDI Zs.

2016a Helynévtan és régészet. Vizsgálódás az udvarhelyszéki falvak kezdeteiről. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 11–12. 29–54.

2016b Régészeti adatok udvarhelyszéki templomok keletkezéséhez. In: Csécs T. – Takács M. (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr, 495–510.

NYÁRÁDI Zs. – SÓFALVI A.

2012 A régészet szerepe a középkori és kora újkori székely falvak történetének kutatásában. Esettanulmány négy Székelyudvarhely melletti település vonatkozásában. In: Sófalvi A. – Visy Zs. (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*. Énlaka – Székelyudvarhely, 169–199.

ÓDOR J.

1998 Anjou-kori öntőforma Majsról. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 123–137.

ORBÁN B.

1868 *A Székelyföld leírása*, I. *Udvarhelyszék*. Pest.

RUSU A. A.

1996 Catarama medievale în formă de stea. *Ephemeris Napocensis* 6. 281–290.

SÓFALVI A.

2001 Rugonfalva középkori temploma régészeti nézőpontból. *Lustra* 8. 9–14.

SzO

1872–1934 *Székely Oklevéltár*, I–VIII. Szerk. Szabó K. – Szádeczky-Kardoss L. – Barabás S. Budapest–Kolozsvár.

TÓTH B. – BOTÁR I. – D. WALGRAFFE

2018 The Mediaeval Roof Structures of the Lutheran Parish Church in Sibiu. *Transylvania Nostra* 12. 2. 2–33.

VARGA Á. – ZEPECZÁNER J.

1975 Új székelyföldi freskó. *Korunk* 11. 876–877.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE MEDIEVAL CHURCH IN FELICENI (Summary)

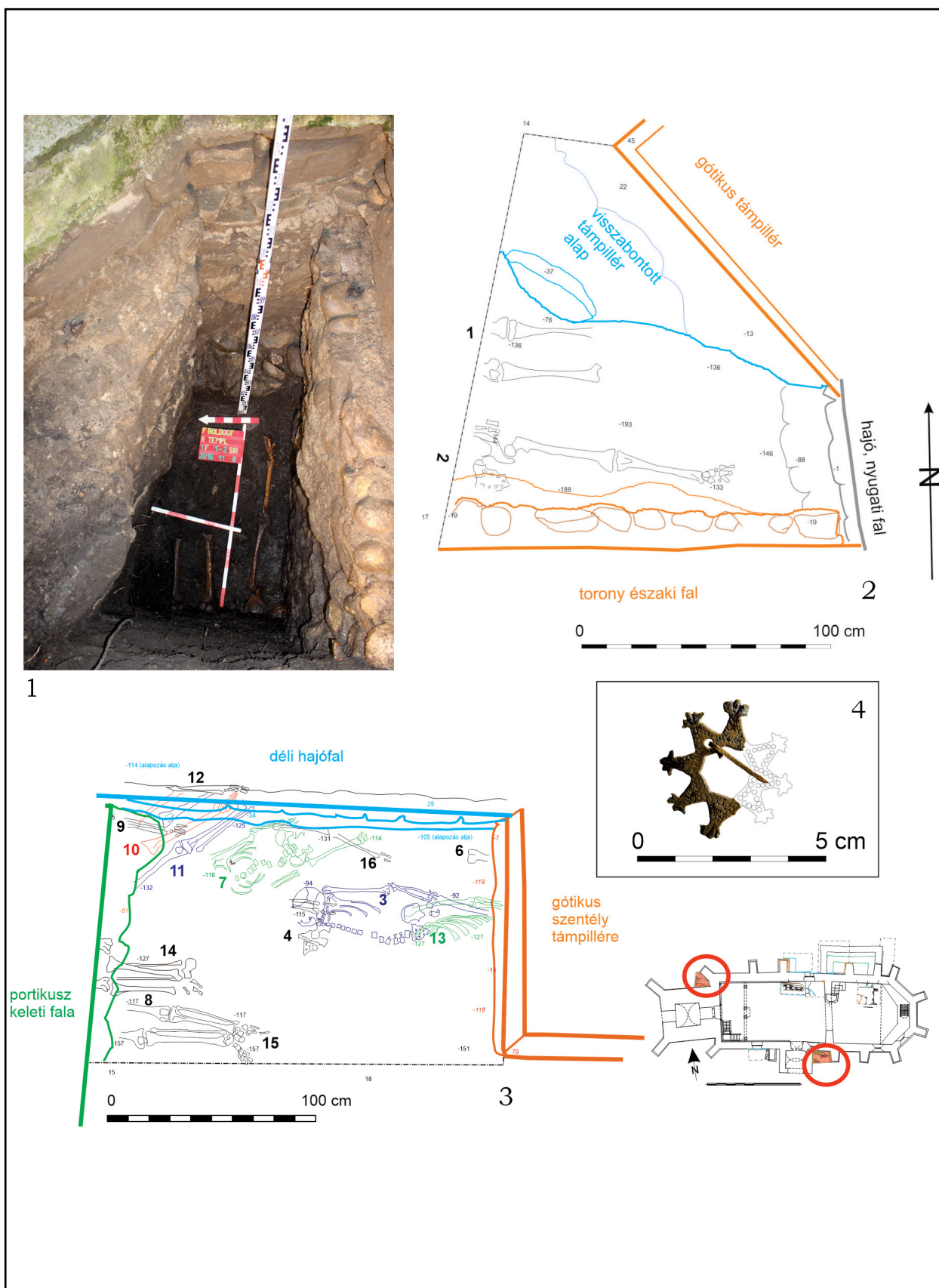
The medieval church in Feliceni (Felsőboldogfalva) is a well-known monument of the Székely Land due to its various art historical details, such as: a painted wooden ceiling, stone carved medieval elements, and wall paintings.

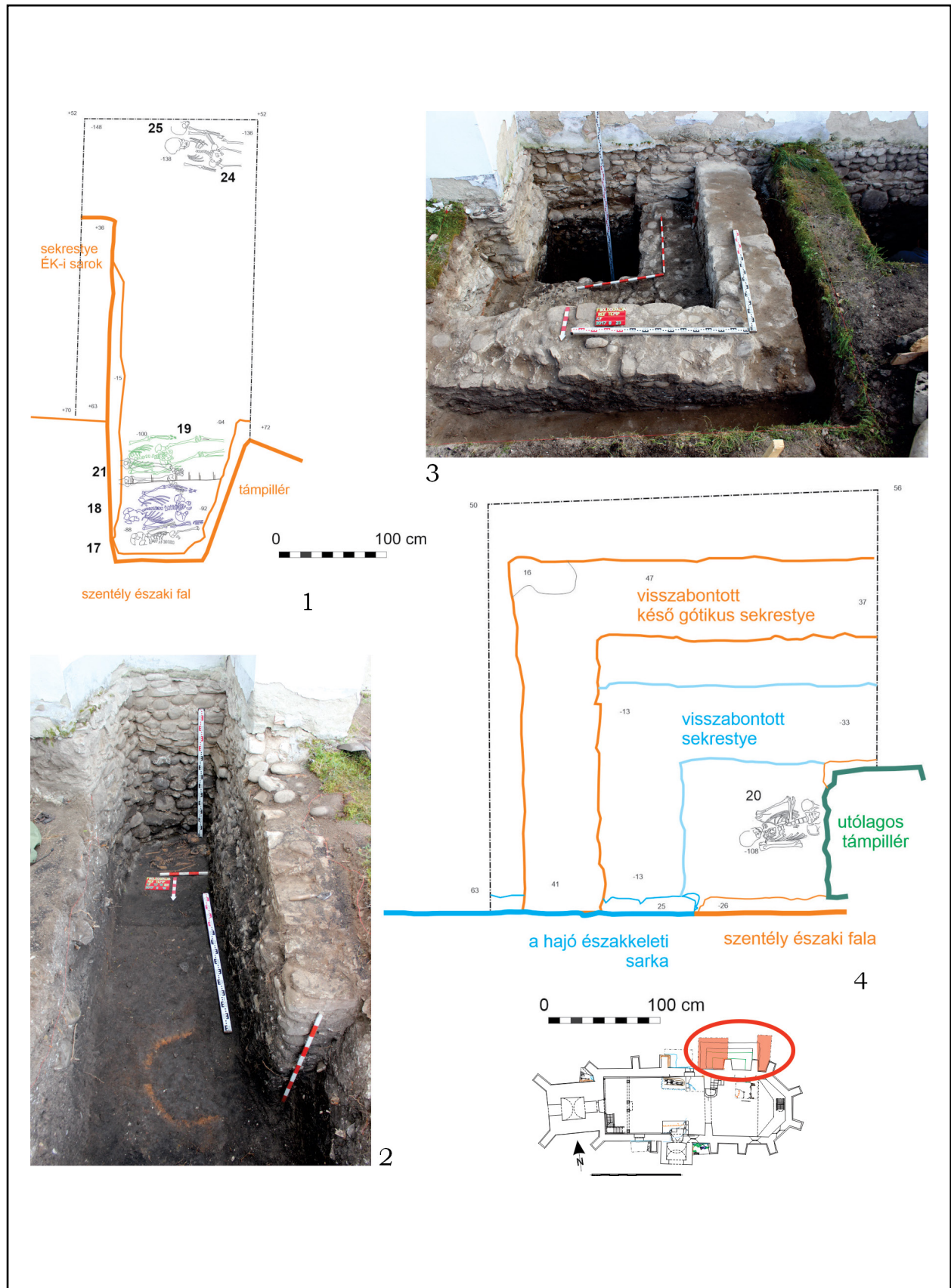
The plan of the church is common in the region: late Gothic chancel with buttresses, nave and a bell tower on the west. The new preventive archaeological excavations (2016–2017, 2020) connected to the restoration of the monument brought to light new information on the evolution, chronology, and groundplan of the medieval building. The nave is visibly earlier than the chancel, instead of tall Gothic windows it has archaic, semi-circular windows (in two different dimensions!). The Gothic buttresses seem to have been attached later and the tower is clearly built after and next to an already existing nave. During the excavations we could prove that the nave was lengthened towards east, under the late Gothic buttresses we found earlier buttress foundations. On the northern part of the chancel the walls of two sacristies were documented, from which the earlier one belonged to an earlier chancel (partly documented in 1974).

The building is quite unique because the plans of two earlier phases are known since 1974, which is extremely rare in this region. The main aim of the sections inside the church was to verify the existence and shape of the earliest chancel, described as of a rectangular shape with regularly carved stone blocks. So probably the most important discovery is that the reconstructed plan of the oldest phase was incorrect. The first “rectangular chancel” is in reality a late medieval stair-step towards the secondary shrines. Luckily, a small part of the real chancel was found, which had a semi-circular shape, thus, the dimensions of the oldest stone phase could be estimated. So far, we have no certain data to date the first period; based on the plan and dimension, we propose a 13th-century building date. Strangely, it looks like there were no antecedents, the stone walls of the first stone period do not overlap earlier graves.

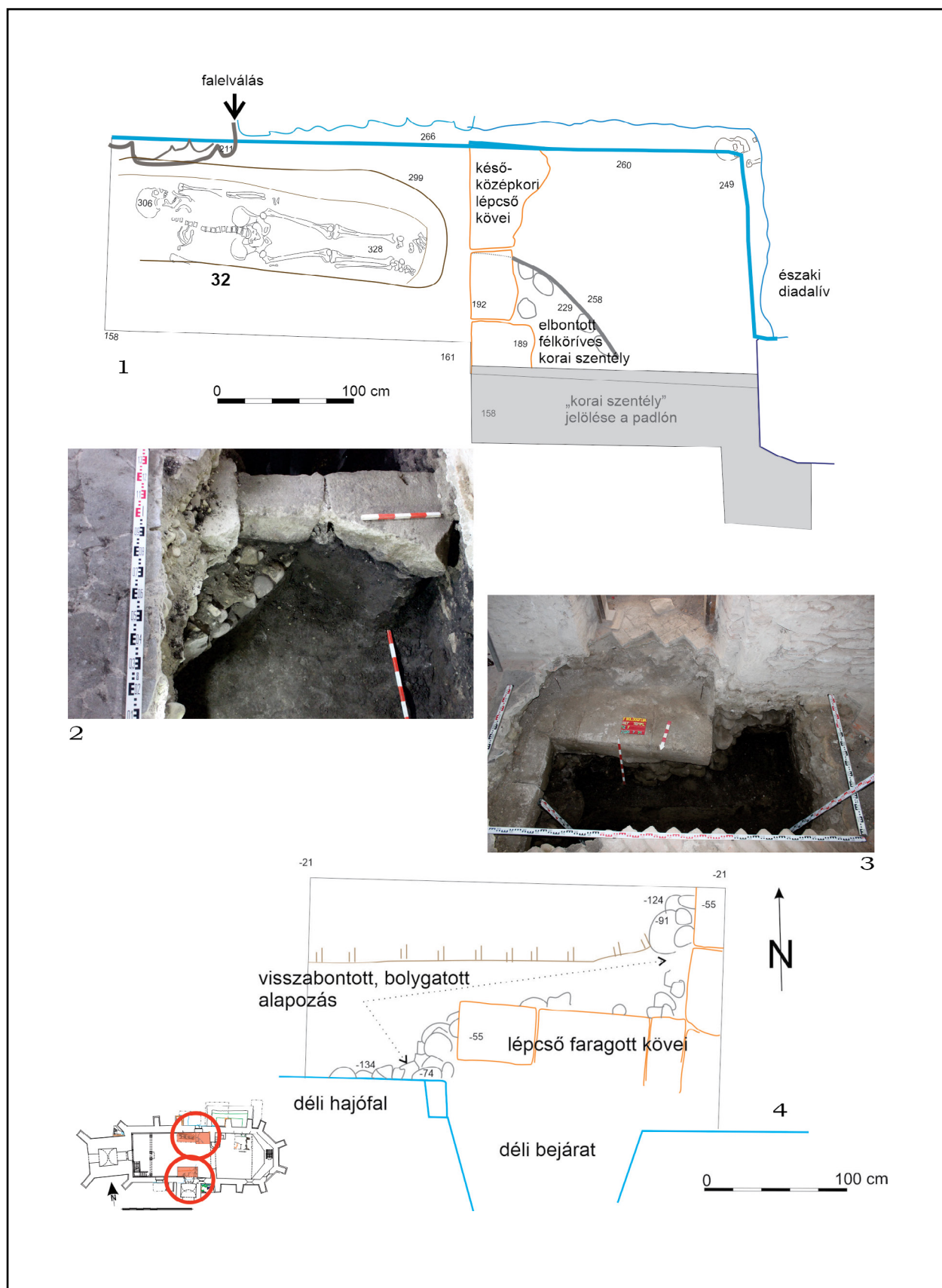
Around this church a dense cemetery had formed, which was used until the 14th century, when a major construction started. The nave was heightened and lengthened, new windows were opened and a new, rectangular chancel was built. The frescos on the triumphal arch were painted in this period. A tie beam-common rafter joint survived the later interventions in the northern wall; its analogies are known from dendrochronological dated roofs of Sibiu (Nagyszeben).

This phase stood until the middle of the 15th century, when the actual late Gothic chancel took its place. The bell tower has also two medieval periods, the second one seems to be contemporary with the late Gothic building activity, when new buttresses were attached to its corners.

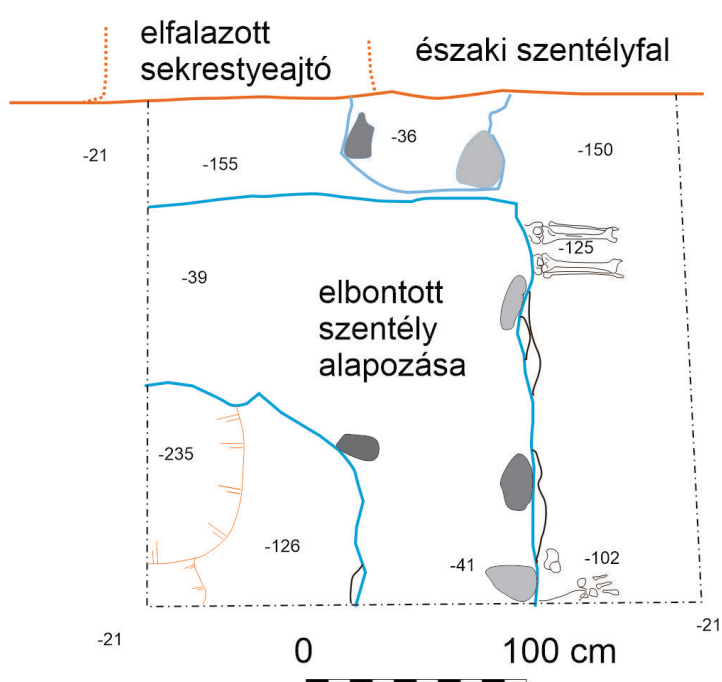
2. tábla. 1. A 2017/3. szelvény; 2. A 2017/3. szelvény északról; 3. A középkori sekrestyék alapfalai; 4. Az elbontott középkori sekrestyék és a hajó északnyugati sarka / Pl. 2. 1. Section 2017/3; 2. Section 2017/3 from north; 3. Walls of medieval sacristies; 4. Walls of medieval sacristies.

4. tábla. 1. A 2020/10. felület; 2. A félköríves korai szentély; 3–4. Korai szentély déli falmaradványa / Pl. 4. 1. Section 2020/10; 2. The early semicircular chancel; 3–4. The remains of the earlier chancel.

1

2

5. tábla. 1–2. A 14. századi szentély záródása / Pl. 5. 1–2. The 14th-century chancel